

MUHAMMED ABDUH'UN İSLAM İNANCINI SAVUNMASI*

Dr. OSMAN EMİN

Çev. Dr. Necdet ÜNAL

Muhammed Abduh İslam'ın değerini açıklarken, canlı, aktif ve insani bir savunma sunar. Sadece inananları ikna etme çabasından uzak olarak O, düşünmekten çekinmeyen herkese hitap etmektedir. Abduh, geleneksel savunma metodu ile çağdaş olduğu söylenen metot arasında bocalamaz: O bunları pragmatik bir sentez içerisinde uzlaştırır. Geleneksel savunma noktasında Mısırlı reformcu, olayların tutarlı delilleri ile ilahi vahyin olabirliği hususundaki ısrarında başarısız değildir. Fakat modern savunmalarda karar verirken bile ahlaki mizacının etkisinde kalan M. Abduh; her şeyden önce ahlaki gerekçeleri, köktenci eğilimleri ve ruhun üstün ihtiyaçlarını ortaya koyar.

İslam'a göre sadece bir Tanrı vardır. Bu din insanı aşan sadece iki varlık düzeyi tanıır: İçinde Allah'ın olduğu uluhiyet ve seçtiği kullarına verdiği ve sonucusu Muhammed olan peygamberlik. Bu iki durum dışında mükemmelliğin dereceleri insanın gücü dâhilindedir: Çalışmalarının yetersizliği ve ufkunun zayıf oluşu dışında herhangi bir engelin kendisine mani olmadığı insan bu dereceleri doğası gereği elde eder. Fakat eşsiz, zorunlu ve manevi olan Allah düşüncesine ulaşmazdan önce insanoğlu, ilkel dinden yüce olan monoteist dine yükselişi ifade eden her basamağı yavaş yavaş çıkmak zorunda kalmıştır.

Abduh'a göre bu evrim sürecinin eski çağlardaki dini düşünce tarihince doğrulandığı görülmektedir. O, "Yunanlıların" "aslen putperest olduklarını" yazar. "Onların dini inançları, dünya ile ilgili bilgilerde kat ettikleri orantılı olarak, iptidai materyalizmden çıkmış ve ruhani yöne doğru kaymıştır. Yunan filozoflar varlığın mahiyeti üzerinde çalışmışlar, kültürlerinin zirvesinde iken monoteist düşünceye ulaşmayı ve antropomorfist materyalizmi reddetmeyi başarmışlardır. Pythagoras ilahi aşkınlığın eşliğinde durmuş; Socrates, Plato ve Aristotle, Yunan halkının gerçek putperestliğinin karanlığına nüfuz etmeye çalışmışlar ve böylece spiritualist doktrinin doğmasına yardımcı olmuşlardır. Platon'un Cumhuriyet'i; muasırlarının ruhlarını kazanmak için, filozofların saf düşüncelerini anlamaya engel olan ve çeşitli oyunlarda ve yaygın olarak geleneklerde hala mevcut olan putperestliğin her çeşidine karşı bir Yunan filozofun nasıl savaştığını gösterir. Abduh, devamla bu durumun eski mısırlılar ile aynı olduğunu söyler. Eski mısırlıların bilimsel alanlardaki ilerleyişleri, onların arasında monoteizmi önceden görececek olan bir elit sınıf yarattı. Fakat monoteist inançlarını, sadece kendileri için muhafaza etmeyi ve avamın arasında bunu

* Bu makale orijinal olarak Muhammad Abduh's Apologetic For The Muslim Faith başlığıyla The Islamic Review, Volume 48, No 1, January 1960 p 5-7'de yayınlanmıştır. Makalenin metninde geçen özel isimler çeviride aynen korunmuştur.

yaymamayı isteyen dini liderler, mevcut külte ait eski şekilleri korudular ve böylece antropomorfizme tenzih fikrini (Allah'ın yarattıklarına aşkınlığını) yeniden giydirmiş oldular”.

Reformcumuz sözüne şöyle devam eder: İhmal ve akıl zayıflığı, araçların (vesait) olduğu dönemde insanın fikir yürütmesini durdurur. Fakat zekânın ve bilimin gelişmesi, aydın insanı daha üstün bir varlıkla ilgili olarak ulaşabileceği bir noktanın ve kâinat hakkında varabileceği şümulü bir anlayışın doruklarına çıkarır: O zaman bu kişi, büyük veya küçük, asil veya hakir, görülen veya görülmeyen tüm yaratıkların, O'nun hikmetinin gereği bir hiyerarşiye göre bütün mevcudatın nurunda birer varlık kaynağına sahip olduğunu görecektir.

Muhammed Abduh bize doğru dinin özünde kâinatın yegâne sahibi olan bir Allah'ı tanımanın olduğunu söyler. Dolayısıyla bu din monoteist olmak zorundadır. İşte o din İslamın ta kendisidir. Çünkü İslam, insanlığı tevhide, saf monoteizme ve en yüksek ifade olan tenzihe (aşkınlık) çağırılmaktadır.

Aynı şekilde İslam'da insanlar tapılacak olarak sadece Allah'ı kabul edebilirler. Allah'ın dışında hiçbir varlıktan yardım isteyemezler. Aksi takdirde Abduh, insanın şirk günahı işlemiş olacağını söyler. Şirk ise Allah'a doğal ya da doğaüstü bir şeyi ortak koşmayı içine alan politeist bir sapmadır. Böyle bir durum ise İslam'dan önce hüküm süren putperestliğe geri dönmektir. Bu yüzden ibadeti sadece Allah için yapmak ve beşerin gücünü aşan noktada yardımcı O'ndan istemek dinin özü ve monoteist inancın en güzel açıklamasıdır.

Tenzih konusuna gelince; Abduh, Yahudi ve Hıristiyanlar içinde, Allah ile yarattıkları arasındaki her türlü benzerliği reddeden bu doktrinin taraftarları bulunduğunu inkâr etmez. Fakat Mısırlı ilahiyatçı burada Müslümanların şu görüşüne de katılır: O'na göre diğer bu iki dinin ilahiyatçıları akideye, Allah ile insan arasında bir benzerlik kuran antropomorfik eğilimler sokarak onu tahrif etmişlerdir. Yine Abduh şunu da ilave eder: “İslam, insanları onların dininin gerçek saflığına geri dönmeye ve İslam'ın savaş açtığı putperestliğin her çeşidine karşı olmaya çağırmıştır. Bu sebeple bir yandaki İslam'ın tevhit (Allah'ın birliği) ve tenzihi ile diğer taraftaki eski dogmalar ve inançlar arasında apaçık bir zıtlık vardır.

Monoteist inanç bir tercih beyan eder ve bir değer sorunu ortaya koyar. Görünen o ki, Abduh'a göre bu değer ahlaki, faydacı ve mantıki üç kritere dayanır.

a) İlk olarak monoteist inanç -doğruluğu bir yana- ahlaki bir güzelliği temsil eder: “Yüce Allah Hz. Yusuf'un ağzıyla şöyle demiştir: Farklı tanrılara inanmak mı yoksa her şeye gücü yeten bir tek Allah'a inanmak mı daha güzeldir?” Abduh, en yüksek iktidarı paylaşmaya yönelik arayışta, çok tanrıcılığın gayet açık bir şekilde tarafların çabalarını birleştirmelerine engel olacağını söylemektedir. Bu durum ise farklı dine mensup olanlar arasında fanatizmi körükler. Bir tek Allah'a olan iman, insanlar arasında onların mutluluklarının

temeli olan kardeşliği korumada birleştirici bir rol oynamasına rağmen, ihtilaf ve fanatizm beşeri düzenin bozulmasına sebep olur.

b) Diğer bir takım doğmalarla karşılaştırıldığında tevhit (Allah'ın birliği) müminlere, inkârı mümkün olmayan bir takım avantajlar sağlar. " Sonsuz güç, sonsuz ilim... sahibi olan tek bir Allah'a inanmayan kişi, huzursuz bir hayat yaşar. Korkuları ve yanılmaları o kadar çoktur ki, artık o, doğadaki güçler içerisinde kaderini şekillendiren pek çok şahsiyet ile kâinattaki iyilik ve kötülüklerin sebeplerini kendilerine atfedeceği birçok tanrı görür.

Bunun aksine monoteizm, dini tecrübe ve pratikler üzerinde ağırlığı olan bir etkiye sahiptir. Sadece bir olan Allah'a inanmak, genel olarak eski inançların yanı sıra politeizmle ve bundan böyle tek Tanrı'nın yerine geçmeye hizmet edecek diğer güçlerle alakalı gelenekleri terk etmeyi ifade eder.

c) Sonuç olarak çoklu açıklama ilkelerine başvurması sebebiyle politeizmin, aklen daha az bir değer ifade ettiği söylenebilir. Oysa monoteist varsayım, anlaşılabilmenin ve birliğin icaplarını daha iyi yerine getirmekte ve Kant'tan sonraki "basitlik yasası" diye isimlendirilen şeye uygun düşmektedir. Çoklu açıklama ilkelerini kabul etmekten uzak olan Mısırlı ilahiyatçı; her yerde, insanlar ve mahlûkat arasında bir birlik olduğunu düşünür. Özetle bir tek Allah'a olan bu iman, müminlerin ruhlarını yüceltir ve onları putların, papazların ve sahtekârların her çeşidinden korur,

Muhammed Abduh, her zaman, zahiri Müslümanların eski putperestlerle savaşması kadar antropomorfist fikirlerle savaşmıştır. Mısırlı ilahiyatçıya göre antropomorfizm, tarihte üç farklı şekilde tezahür etmiştir:

a) İlk olarak o, bazı akıllı varlıkların kutsallığına inanma olarak gözüktür. Evrenin yasalarını bilmemek; insanları, onların düşüncelerini etkileyen bu doğal fenomenlerin yalnızca böyle bir varlık veya objenin kutsallığı ile açıklanabileceği düşüncesine götürmüştür. O sıralarda insanlar, bu varlığı hoşnut etmeye veya O'nun isteklerini karşılamaya oldukça isteklidirler.

b) İkinci durumda ise antropomorfizm, Allah'ın, bir takım beşer kılığında gözüktüğüne inanmayı kapsamaktadır. Böyle algılanan antropomorfizm anlamaya yönelik olan bir adımı bildirir. Fevkalade kendisini adanmış bir kişi; zekâsı, cesareti ve olağanüstü aksiyonu ile avamın içerisinde sivrilir. Artık insanlar, Allah'ın bu kişide vücut bulduğuna inanmaya hazırdırlar. İşte insanların, insanların kölesi oldukları dönem bu dönemdir.

c) Antropomorfizmin son şekli ise bazı varlıkların, Allah ile insanlar arasında aracı olarak faaliyet gösterebileceğine inanma olarak gözükmektedir. Burada Allah'ın tıpkı krallar gibi, sürekli kendisiyle irtibat halinde olacak ve sonuçta beşeri işleri düzenlemeye gücü yetecek bazı elitleri insanların arasından seçtiğine inanılır. Binaen aleyh o kişilere hürmet edilir. İnsanlar, olayların gidişatına müdahale etmeleri ve kendileriyle Allah arasında bir aracılık yapmaları için, o kişilere yalvarırlar.

Sonuç olarak Abduh, az veya çok saflıktaki insan aklının ürünü olan bütün bu antropomorfik inançların insanı; “hayalinin, patronlarının ve papazlarının oyuncağı” yaptığını söyler.

Muhammed Abduh, genelde İslam’a atfedilen yıkıcı kadercilik inancı gayretini reddeder. O’na göre doğru olan şudur: İslam, kaderciliğin reddi, hür iradenin tasdiki ve insan fiilinin istenen sonucu verebilmesidir. O, elbette İslam peygamberinin, irade hürriyetini korumak ve insana yaptıklarından dolayı sorumluluk yüklemek istediğini söyler. Bu noktada şüphe götürmeyecek sağlamlıkta bir inanç vardır. Peygamberin ashabı, bu anlamda onu ilk halife kadar çok anlamışlar ve bunun üzerinde durmuşlardır. Hz. Ali, hür iradeyi inkâr eden her kişinin, kabul edilen akidelere karşı gelmiş olacağını söylemiştir. Elbette İslam’da bazı determinist eğilimler vardır: Fakat bunların bulunmadığı din hangisidir? Eğer biz Kuran’ı, özgürlüğü destekleyen (öteki dinlere ait)nadide metinlerle adeta karşılaştırarak okumayı istersek, Kuran’ın onlar kadar çok özgürlüğe yer verdiğini görürüz. İşte bundan dolayı, bazı Müslümanların yazdıkları “yazılmış“, İslam’da kaderciliğe inanmayı doğurmuştur. Bu, elbette iğrenç bir aşırılıktır. Kadercilik inancı, böyle bir inancın kendisinden ziyade, İslam ile müşerref olmuş nesillerdeki özel kişilere dayanmaktadır. Günümüzde hala hür iradeyi inkâr edenler, sufilerin farklı gruplarıdır. Bu sufi gruplar, günümüzdeki kararlı Kalvinistlerin yaptığı ve eğer müsaade edilseydi Hıristiyanlıktaki Jansenistlerin yapacağı gibi hür iradeyi reddederler. Abduh, İslam’da yeri olmayan bu mistisizmin, Müslüman ülkelerinin baş belası olduğunu söyler. Özetle, İslam inancına göre Allah her şeyin müsebbibidir fakat yine de insanın fiilleri insana isnat edilebilir.

İslam Bilimsel Bilginin Gelişmesine Karşı Değildir

İslam, bilim ve kültürün gelişmesine düşman olmakla itham edilmektedir: Renan, “Kendisini değiştiremeyen ve medeni hayatın herhangi bir unsurunu kabul etmeyen İslam, rasyonel kültüre ait her özü bağrından söküp atacaktır” demiştir. Bu din hakkında aynı ruh halini taşıyan Hanotaux, İslam’ın, bilime engel olduğunu söylemiştir.

Abduh’a göre, hiçbir şey bu tür aceleci ve taraflı hükümlerden daha yanlış değildir. Doğruyu bulmak için İslam akli emretmekte, körü körüne taklidi kınamakta ve basiretsizce kendilerini atalarının alışkanlıklarına ve görüşlerine bırakan kişileri ayıplamaktadır. Öyleyse, insanın doğasının ve aklının gereklerine dayanan ve inananları, bilgilerini geliştirmeleri ve anlayışlarını olgunlaştırmaları için çabalamaya ve akletmeye zorlayan bir din, nasıl olur da bilim ve kültürün taleplerini karşılamaktan aciz olabilir?

Tarihin bizzat kendisi, İslam’ın bilimle el ele gittiğini ispat etmektedir. Müslümanlar, beşeri bilimlerin her alanında ilerledikleri zaman, henüz İslam’ın zuhurundan o ana kadar iki asır geçmemiştir. Güvenilir batılı yazarlar bunu kabul etmişlerdir ve onlardan birisi şöyle yazmıştır: “Hıristiyanlık, tek bir

astronom çıkarmadan on altı asır geçirmiştir. Oysa Müslümanlar, Peygamberlerinin ölümünden birkaç yıl sonra, bilimleri geliştirmeye başlamışlardır". İslam Peygamberi "İlmi Çin'de bile olsa yine de onu almaya çalışın" dememiş miydi? Bu ümmi peygamber Medine'de sürgünde iken, Mekkeli olan ve Arapça yazabilen esirleri, Medineli on iki çocuğa, kendisinin ve onların bilmediği bu ilmi öğrettikleri zaman özgür bırakmıştır.

"Bir âlimin mürekkebi, şehitlerin kanı kadar değerlidir" diyen bir din, gerçek doğası itibariyle cehalete taraftar olmakla suçlanamaz. Zira İslam öyle değildir. Avrupa tarihinin en karanlık dönemi esnasında ve 500 yıl boyunca, ilim meşalesini bütün insanlığa Müslümanlar taşımışlardır. Yunan otoritelerinin Apollonius'un geometrisini de içine alan eserlerini beraberinde getirenler, tercüme edenler ve bu Aristo'nun mantık cephaneliğinde bulunan silahları kullananlar Araplardır. Yine zirai bilimleri ve astronomiyi geliştirenler, cebiri ve kimyayı bulanlar da Araplardır. Onlar, cami ve umumi yerlerin yanı sıra şehirlerini de kolejler ve kütüphaneler ile donatmışlar, Avrupa'da Cordova'da bir felsefe okulu, Salerno'da bir tıp okulu ve benzerlerini yapmışlardır. Kısaca İslam, bilimi çok güçlü bir şekilde desteklemiştir.

Müslim Ve Gayrimüslimlere Karşı Hoşgörü

Abduh'a göre İslam'ın; gerek kendi müntesiplerine ve gerekse diğer dinlerin mensuplarına olan hoşgörü ve iyilikseverliği, şüphe götürmeyecek kadar gerçektir. Gerçekten de İslam, müntesiplerinden hiç birine, din kardeşinin incancına baskı yapma yetkisi vermez. İslami geleneğe göre Hz. Muhammed, İslam'ın yetmiş üç fırkaya ayrıldığını ve sadece onlardan birisinin kurtuluşa ereceğini haber vermiştir. Mısırlı ilahiyatçı, bu ifadeden şunu çıkarır: Bu fırkaların hangisinin kurtulacağı bilinmediği için, en büyük hoşgörü Müslümanlar arasında gereklidir.

Yine aynı şekilde İslam, her zaman gayrimüslim bilginlere en büyük hoşgörüyü göstermiştir. Hilafet tarihi boyunca Hıristiyanlar ve Yahudiler, devletin en üst kademelerinde görev almışlardır. Müslümanlar, İspanya örneğinde olduğu gibi, himayeleri altındaki Hıristiyanlara, onların Müslümanlara gösterdiklerinden daha fazla hoşgörü göstermişlerdir. Bu durum, tarafsız olan tarihçi ve müsteşriklerin, kabul etmede zorluk çekmedikleri bir gerçektir. Eğer Müslüman olan devlet liderleri bazen gayrimüslimlerle savaş yapmak zorunda kalmışlarsa, bu, sadece siyasi sebeplerle ve tamamen safça dine hizmet amacıyla olmuştur. Kısaca İslam, serbestçe araştırmaya olduğu kadar öteki dinlere de hoşgörülüdür. Nitekim İslam'ın yayılması, savaş ile olmamıştır.

Çok Kadınlı Evlilik, İslam'da Oldukça Kısıtlanmıştır

Muhammed Abduh'un yapmış olduğu savunmasında son derece orijinal ve övgüye layık fikir serdettiği bir durum vardır. O da, sürekli İslam'ın çok

kadınla evliliğe izin verdiğinin kabul edilmesidir. Kur'an, Müslümanların evliliği hususundaki düzenlemede, kadın sayısını dörtle sınırlandırmıştır. "Eğer yetimler hakkında adil olamamaktan korkmazsanız, dört kadına kadar evlenebilirsiniz. Fakat (onlar arasında) adaleti gözetememekten korkarsanız, o zaman sadece bir taneye sahip olacaksınız" (4/3). Kur'an'ın bu metni, literal olarak alındığında şu izlenimi verebilir: İslam evlilikte, tek eşliliğin aksine olan bir yöne doğru hareket etmektedir. Bu, Kur'an yorumcularının çoğunluğu ve diğer gayrimüslim bilginler tarafından da bilinen bir konudur. Bununla beraber Abduh, göreceğimiz gibi bu metne, alakasız olmayan, her halükarda güçlü bir modernist eğilimi ve derin bir ahlaki ruhu gösteren bir anlam verecektir.

Özetle Abduh, yetimlerin haklarının korunması ve evlilik vasıtasıyla onların mülkiyet haklarını gasbederek almanın yasaklanması esnasında, laf arasında geçmesi dışında Kur'an'ın çok kadınla evliliğe izin vermediğini söylemektedir. Böylece Kur'an, Müslümanların şu gerçeğe dikkat etmelerini istemektedir: Eğer bir kişinin, dul bir kadının mülkiyet haklarını gasbetmesinden korkuluyorsa, o zaman bu kişi o kadınla evlenemez. İşte bunun için Allah, onun, başka kadınlardan dörde kadar evlenmesine izin vermiştir. Yine bir başka yerde Kur'an, hanımları arasında adaleti koruyamayacağından korkan bir Müslüman'ın sadece bir kadın alması gerektiğini söylemektedir. Sözüne devamla Abduh şöyle der: İslam'ın, birden fazla kadın alması için kendisine izin verdiği bir kişi, kesinlikle Allah'ın emrettiği adaleti korumaya dikkat edecek, bu konuda bir tek şüphe veya tereddüt izi taşımayacaktır. Abduh, yine Kur'an'ın bir başka ayette şöyle dediğini belirtir: "Bunu yapmak için büyük bir çaba göstersen bile kadınlar arasında adaleti sağlayamayacaksın" (4:129). Muhammed Abduh bu ayeti "kesinlikle erkeğin kalbinin bir kadına ait olmasının, istenen adaleti sağlamanın güçlüğü kadar doğal bir şey olduğunu anlatmaktadır" diye izah eder.

Abduh, daha sonra bu konudaki görüşünü özetleyerek harikulade bir açıklıkla şöyle der: "İki ayetin anlamı üzerinde düşünen kişi, İslam'da çok kadınla evliliğe iznin, çok sınırlı olduğunu görecektir. Çünkü bu, istisnai bir kanunla eşdeğerdir ve adaleti gözetmeye dikkat etmesi şartıyla, son derece sınırlı bir şekilde verilebilecektir.

Ayrıca Abduh ve ekolüne göre, İslam'ın tesis ettiği miras hukuku, sadece bir kadınla evlenmeyi gerektirecek prensip getirmektedir. Örneğin, İslam'a göre, erkek varislere bırakılan hisse kadınlara bırakılanın iki katıdır. Fakat karısının mirasında erkeğin hissesi sabit iken, eğer çok kadınla evlilik kabul edilirse, kocanın mirasında karısının hissesinin değiştiği görülecektir. Gerçekten iki, üç veya dört kadınla evli birinin öldüğünü farz edelim. Böyle bir durumda bütün kadınlar, hep birlikte sadece bir hisseyi alacaklardır. O zaman da, erkeğe kadınının iki katı pay veren kural, birden fazla kadına hisselerini veremez. Bu sebeple Abduh, dini hukukun muhtemelen akıllıca bir fıkirden etkilenmiş olabileceğini söyler ki o da erkeğin, evinin ihtiyaçlarını karşılamak ve eli altındaki hanımına bakmak zorunda olacağıdır. Eğer İslam hukuku, erkeğe birden fazla kadınla evlenme izni vermeyi amaçlasaydı, her bir erkek çocuk için, iki kızın

hissesinde daha büyük bir pay vermeyi kararlaştırdı ve birkaç eşe, tek olan eşin hissesinden daha büyük bir hisse verirdi. Sonuç olarak bu, çok kadınla evliliğin aslında İslam'ın ruhuna uygun düşmediğinin bir kanıtıdır. Eğer hukuk birden çok kadınla evliliğe izin veriyorsa, bu durum sadece zorunluluk olduğu takdirde, onu sınırlı tutan ve genel kurallar içine sokmaksızın sadece istisna olan şartlar çerçevesinde söz konusudur.

Bu sorun hakkında Muhammed Abduh'un yorumu böyledir. Elbette, mısırlı reformcu çok kadınla evlilik müessesesinin, aile ve dolayısıyla tüm toplum üzerindeki talihsiz sonuçlarının farkındaydı. Bunun için O, büyük bir öneme haiz bu kısa tebliği şöyle bir ifadeyle bitirmekten çekinmemiştir: “Çok kadınla evlilikten kaynaklanan günümüze kadarki olumsuzluklar üzerinde düşünen bir kişi, çok kadınla evliliğin yaygın olduğu bir milletin eğitilemeyeceğinden emin olacaktır. Kamu sağlığı üzerindeki zararlı etkilerinden dolayı kanuna aykırı olarak ifade edilen çok kadınla evlilik iznini geri çekmek ve çağın ihtiyaçlarına göre evliliği düzenlemek, devletin zorunlu bir görevidir.”

İslam, Asırlardır Avrupa'nın Lideridir

Bu faydalı ve etkili savunması vasıtasıyla Muhammed Abduh şunu ispat etmek istemiştir: Her şeyden önce İslam, tevhit ve tenzih ile öteki dinlerden uzak ara öndedir. Bu sebeple Abduh, İslam'ın insan aklını her yerde serbest bıraktığını, insanı tek başına Allah ile yüz yüze gelecek hale soktuğunu ve insana hiçbir aracıya itibar etmemeyi öğrettiğini söyler. İnsanlığın kabul edemeyeceği bir hayat tarzını reddeden beşeri yönü ile İslam, dünyaya en uygun dindir. Akılcı yönü ile insanı, “evrenin muammalarına çözüm bulmak için çabalama ve sadece gerçeğe doğru kılavuzluk yaparak onun bilgisini derinleştirmeye teşvik etmesi”, vicdan özgürlüğünü ve insan haklarını koruması ve diğer medeniyet “fetihleri” ile İslam, kendisini birkaç asırdır Avrupa'nın lideri olarak görmektedir.